

18. YÜZYILDA AMİD MEDRESELERİNE YAPILAN ATAMALAR ÜZERİNE BİR İNCELEME

A Study on the Appointments to the Amid Madrasahs
in the 18th Century

Hakan KAYA

Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Tarih Bölümü

hakankaya0404@hotmail.com
ORCID: 0000-0001-8904-965X

Araştırma Makalesi/Research Article

Makale Gönderim Tarihi

20/06/2022

Makale Kabul Tarihi

03/07/2022

Öz

Medreseler kuruluş döneminden itibaren Osmanlı Devleti'nin temel eğitim kurumları olmuştur. Tarihi süreçte Osmanlı'nın diğer kurumlarında olduğu gibi medreselerde de büyük değişim ve dönüşümler yaşanmıştır. Osmanlı öncesi dönemde kurulmuş olan Diyarbakır'ın Amid kazasındaki bazı medreselerin de bu değişim ve dönüşümden etkilendiği söylenebilir. 18. yüzyıl Amid medreselerinde Osmanlı klasik dönemine benzer atamalar yapılmakla birlikte bu dönemde medreselerin payelerinde de bazı değişiklikler olduğu görülmektedir. Bu yüzyılda Amid kazasında yapılan müderris atamalarında *nısf* müderrislik (iki kişinin görev yaptığı) atamasına dair kayıtlar yer almaktadır. Bu çerçevede Amid'de bir medreseye iki müderrisin atandığına dair kayıtlara rastlanmaktadır.

Bu yüzyılda müderris atamalarının yanı sıra medreselerde çalışan hizmetli ve görevlilere dair kayıtlar da mevcuttur. Amid kazasında bulunan medreselerin neredeyse tümü bir vakfa sahip olduğu, medresedeki görevlilerin ücretlerini medrese vakfından ödendiği anlaşılmaktadır. Görevlilerin ücretlerine bakıldığında daha önceki yüzyıllarda ödenen ücretlerle aynı olduğu ve pek bir değişikliğin olmadığı görülmektedir. Ayrıca vefat veya başka nedenlerden dolayı görevi bırakan müderrisin yerine genellikle müderris olan kişinin oğlu atandığı göze çarpmaktadır. Bu çalışmada 18. yüzyılda Diyarbakır'ın merkez Amid kazasındaki medreselerdeki müderrislerin ve medreselerde çalışan görevlilerin atamaları üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Diyarbakır, Amid, Medrese, Atama, Derece, Kayıt, Görevli

Abstract

Madrasahs had been the basic educational institutions of the Ottoman Empire since the foundation of the empire. In the historical process, significant changes and transformations occurred regarding these madrasahs, as it happened in other institutions of the Ottoman Empire. It can be said that some madrasahs in the central district of Diyarbakır province, Amid, whose foundations dated back to the pre-Ottoman periods, were also affected by this change and transformation. The personal assignments to the Amid madrasahs of the 18th century, were similar to their counterparts in the Empire during the classical period, but some changes took place in terms of madrasahs' personal ranks during this period. The most obvious example of this was the appointment of *nısf* instructors (two professors working a madrasahs) to the madrasahs in the Amid district. In this context, it is possible to come across many records showing that two instructors had been appointed to a madrasah.

In addition to the appointments of instructors in eighteenth century, there are also records related to servants and officials working in madrasahs during this century. It is seen that almost all of the madrasahs in the Amid district of Diyarbakır province were affiliated with an Islamic foundation, waqfs and the salaries of the officials in the madrasah were paid by these madrasah foundations. When the wages of the officials are examined, it is seen that the amount of payments were the same as in previous centuries, and not much change happened in the wages. Besides, when an instructor had to leave the office for some reasons or died, the son of that former instructor (*müderris*) was usually appointed instead of him. In this study, the appointments of these officials working in the madrasahs built in the central Amid district of Diyarbakır province during the 18th century will be focused.

Keywords: Diyarbakır, Amid, Madrasa, Assignments, Degree, Registration, Officer

Giriş

İslam dünyasının en temel eğitim kurumlarından biri olan medreseler tarihi süreçte toplumun ilmi faaliyetlerinde önemli roller üstlenmiştir. Bütün Müslüman devletlerin bu eğitim kurumları üzerinde önemle durdukları ve bu ilmi kurumları geliştirdikleri bilinmektedir. Nizamülmülk Şii Fatimilere karşı Sünni düşünceyi güçlendirmek ve devletin ilmi faaliyetlerini gerçekleştirebilecek elemanları yetiştirmek amacıyla medreseler kurmuş ve bu medreselerde eğitim faaliyetlerini yürüten öğrencilerin ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla vakıflar inşa etmiştir (Yakuboğlu, 2006: 17-

22.; Özaydın, 2007: 188-191). Diğer İslam devletlerinde olduğu gibi Osmanlılarda da medreseler devletin temel eğitim kurumları özelliğini taşımaktaydı. Osmanlı Devleti'nin kendinden önceki İslam devletlerinin kurmuş olduğu medreseleri tarihi süreç içerisinde daha da teşkilatlandırdığı söylenebilir.

Osmanlı'da ilk medrese Orhan Bey'in 1331'de kurduğu İznik Medresesi olmuş, medresenin müderrisliğine Mısır'da yetişmiş olan Davud-ı Kayseri ve Taceddin-i Kürdi gibi önemli ilim adamları atanmıştır (İpşirli, 2003: 388-400). Orhan Bey'den sonra her padişah döneminde medreseler inşa edilmiş ve bu medreselerde ilmi faaliyetler gerçekleştirilmiştir. Devletin sınırların genişlemesine paralel olarak medreselerin sayılarında büyük bir artış olmuş ve süreç içerisinde bu medreseler ilmi faaliyetlerin merkezi konumuna gelmişlerdir.

II. Mehmed ile birlikte devletten imparatorluğa geçiş sağlanmış, Padişahın zengin bir kütüphaneye sahip olması ve Padişahın ilim adamlarına karşı destekleyici tavrı Osmanlı ilim hayatı açısından oldukça önemli olmuştur (Adivar, 1982: 35-36). Sultan II. Mehmed merkezî devlet politikasını siyasi ve idari alanların yanı sıra inşa ettiği Fatih Külliyesi ile birlikte eğitimde de gerçekleştirmiştir. Bu dönemde Sahn-ı Seman medreseleri sayesinde Osmanlı ilmi faaliyetleri büyük bir tekâmül göstermiştir (Lekesiz, 1987: 52-75). Osmanlı Devleti'nin başkentinde yoğun ilmi faaliyetler gerçekleştirildiği gibi Osmanlı taşrasında da ciddi ilmi faaliyetlerin yapıldığını söylemek mümkündür. Kanuni döneminden itibaren bazı kişilerin medreselerdeki eğitim tertibine uymadan ve müderrislik yapmadan üst kademelere atanmıştır. Devamında 17 ve 18. yüzyıllarda Osmanlı medreselerinin gittikçe zayıfladığı, müderrislerin gerekli eğitimi tamamlamadan göreve başlamaları ve hızlıca terfi almalarından ötürü medreselerin yapısında bozulmalar meydana gelmiştir. (Yancı, 2017: 17). Bu çerçevede medreselerin 16-17. yüzyıllarda olduğu gibi 18. yüzyılda da ciddi problemlerle karşılaştığı söylenebilir.

1. Amid Medreseleri Hakkında Genel Bilgi

Kadim bir şehir olan Diyarbakır, 639 tarihinde Halid b. Velid tarafından Müslümanların hâkimiyetine girmiş, tarihi süreç içerisinde İslam dünyasının büyük bir ilim ve kültür şehri olmuştur (Yinanç, 1998: 304). Abbasi, Emevi, Bizans, Sasani, Mervani, Artuklu, Eyyubi, Selçuklu, Akkoyunlu ve Safevi gibi birçok devletin egemenliğine giren Diyarbakır 1515 tarihinde Osmanlı kontrolüne girmiştir. (Göyünç, 1994: 464-469). Uşakizade eski adı Amid olan Diyarbakır'ı "sayısız değerli ilim ve irfan sahibi kişilerin yetiştiği ve yaşadığı şehir" olarak tanımlamaktadır (Ekinci, 2014: 150). Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki medreseler Osmanlı öncesi İslam devletleri dönemlerinde de etkin olarak ilmi faaliyetlerinin yapıldığı mekânlar olmuşlardır. Diyarbakır'ın Osmanlı hâkimiyetine girmesiyle birlikte buradaki kültürel ve dini yapılar Osmanlı'ya intikal etmiştir. Evliya Çelebi, 17. yüzyılın ikinci yarısından sonra Diyarbakır'e yaptığı seyahatinde mevcut bazı medreselerden bahsetmiştir. Seyyah Diyarbakır'deki medreselerinin özelliklerini dile getirirken önce Amid'de bulunan camilerin her birinde birer veya ikişer ilim öğretim yerleri olan medreselerin olduğunu dile getirmiştir. Evliya Çelebi Diyarbakır'de altı medresenin ismine dile getirmiş, bir medresenin ismini zikretmeyerek toplamda yedi medresenin varlığından söz etmiştir (Evliya Çelebi, 2016: 4/24).

Evliya Çelebi bu medreselerin isimlerini şu şekilde zikreder: Camii-i Kebir yanında bulunan Mercaniye ve Şafi medreseleri, Peygamber (Nebi) Camii Medresesi, Hüsreviye Medresesi, İpariye Medresesi, Sarılızade Medresesi, Şeyh Rumi Medresesi. Seyyahın verdiği medrese isimlerinin bazılarının kaydına ulaşılmamakla birlikte bazılarının bilinen isimlerinden farklı isimlerle zikredildiği görülmektedir. Evliya Çelebi, Mercaniye olarak zikrettiği medrese bazı kaynaklarda Zinciriye, Sincariye veya Senceriye olarak ifade edilmiştir (Gabriel, 1940: 197; Konyar, 1936: 201;

Gümüş, 2014: 157). Mesudiye Medresesi'nde yetişen âlimlerinin büyük saygınlıklarının olduğunu, buradaki müderrislerin mollalık payesine yükseldiğini, medresenin sağlam vakıflarla desteklendikleri için müderrislerin maaş, et ve aydınlanma ücretlerinin devamlılık gösterdiğini belirtmektedir (Evliya Çelebi, 2016: 4. Kitap/24).

Alpay Bizbirlik, 16. yüzyılın ortalarında Diyarbakır'da Mesudiye, Ziyaiye ve Şucaiyeye medresesi olmak üzere toplam üç medresenin varlığından ve bu medreselerin vakıflarından söz etmektedir. Yazar, Dilaveriye (BOA, AE. SMST, 189/14887), Nebi Camii Medresesi/Seyfüddin Medresesi, Şeyh Safa Medresesi/Müslühiddin el-Lari Medresesi gibi önemli medreselerden bahsetmemektedir. Ercan Gümüş ise 18. yüzyılda Amid'de eğitim faaliyetlerinde bulunan medreselerden bahsetmekte, genel anlamda medresedeki görevlilerin ücretlerinden ve mevcut olan medreselerin desteklendiği vakıflara değinmektedir (Gümüş, 2014: 158-162). Osmanlı valisi Hadım Ali Paşa tarafından 1534-1537 yılları arasında inşa edilen Ali Paşa Medresesi'nin de o dönemde Amid'in ilmi faaliyetleri açısından önemli olduğunu söyleyebiliriz. Mimar Sinan tarafından inşa edilen yapı 18. yüzyılda Amid'de ilim faaliyetleri aktif olarak yürütmekteydi (Melek-Demir, 2014: 175)

Osmanlı Devleti'nin klasik çağında önemli bir eğitim kurumu olan Zinciriye Medresesi'ne değinmekte fayda vardır. Zinciriye Medresesi, Artuklular ve Eyyübiler dönemlerinde ustalık yapan İsa Ebu Dirhem tarafından inşa edildiği belirtilmektedir (Yıldız, 2019: 545). Ancak adı geçen medresenin Akkoyunlar döneminde inşa edildiğini belirten bazı araştırmacılar bulunmaktadır (Konyar, 1936: 201). Medresenin Osmanlı'dan önce Ziyaiye, Osmanlı'nın bölgeye hâkim olması ile birlikte medrese isminin Osmanlı kaynaklarında Zinciriye olarak adlandırıldığı dile getirilmektedir. Ancak medresenin Zinciriye, Ziyaiye veya Sincariye gibi farklı adlarla isimlendirildiği görülmektedir (Beysanoğlu, 1987: 331). Bundan dolayı araştırmacılar aynı isimde olan bu medreseyi farklı iki medrese olarak gösterdiği anlaşılmaktadır. Arşiv belgelerine baktığımızda medresenin isminin kayıtlarda hem Ziyaiye hem de Zinciriye olarak geçtiğini görmekteyiz. Kayıтта "Medine-i Amid'de vaki Ziyaiye nam-ı diğer Zinciriye Medresesi" ifadeleriyle medresenin iki isimle anıldığı veya kayıtlarda yer aldığı anlaşılmaktadır (BOA, C. MF., 53/2611). Bunun yanı sıra 18. yüzyılda Köprülüzade Abdullah Paşa Darü'l Kurrası ve Veli Kethüda Camii Medresesi'nden de bahsedilmektedir (Acar, 2008: 140).

Diyarbakır medreseleri arasında önemli bir yer tutan Mesudiye Medresesi ise 18. yüzyılda Amid'de eğitim faaliyetlerinde bulunan etkin bir medreseydi. Mesudiye Medresesi Vakfı'nda müderris atamalarına dair kayıtlar bulunmaktadır. 1518 yılında Yirmili Medrese statüsünde olan Mesudiye Medresesi'nin 16. yüzyılın ikinci yarısından sonra Ellili Medrese¹ statüsüne çıkarıldığı ifade edilmektedir (Gümüş, 2014: 157). Örneğin 1196/1782 tarihinde Mesudiye Medresesi'nde günlük 50 akçe müderrislik yapan el-Hac Ömer Efendi'nin vefat etmesi üzerine müderrislik görevi boş kalmıştır. Bunun üzerine Amid kadısı Seyyid İsmail Efendi, Ömer Efendi'nin 12 yaşındaki oğlu Abdurrahman Efendi'nin boşalan müderrisliğe geçmesi için arzda bulunmuştur. Abdurrahman Efendi "Hafız-ı Kur'an'da ve ketb-i ulum-ı nafia ile meşgul ve erbabi istihkaktan biri" olarak kabul edilmiş

¹ En alt kademede yer alan Haşiye-i Tecrid (Yirmili) medreselerindeki müderrislere günlük 20-25 akçe, Miftah (Otuzlu) medreselerinde bulunan müderrislere günlük 30, Kırklı medreselerdeki müderrislere günlük 40 akçe, Hariç Ellili medreselerdeki müderrislere günlük 50 verilmesinden dolayı böyle bir sınıflandırma yapılmıştır (Beyazıt, 2014, s. 191).

ve Şeyhülislam Mevlana Mehmed Şerif Efendi'nin de onayıyla Abdurrahman Edendi 50 akçe ile Mesudiye Medresesi'ne müderris olarak atanmıştır (VGMA, Defter Nr., 261: 34). Bu çerçevede Diyarbakır'ın merkez Amid kazasındaki medreseler klasik dönemden 18. yüzyıl sonrası döneme kadar şehrin önemli eğitim kurumları olup, eğitim faaliyetlerinin etkin bir şekilde yapıldığı mekânlardı.

2. Amid Medreselerinin Dereceleri ve Müderris Atamaları

Osmanlı'da II. Mehmed döneminde devletin diğer kurumlarında olduğu gibi eğitim kurumu olan medreselerde de önemli teşkilatlanmaların yapıldığı görülmektedir. II. Mehmed döneminden itibaren medreseler ile ilgili bazı düzenlemeler yapıldı ve tasniflere tabi tutuldu. Medreseler, Yirmili (müderrisin günlük 20-25 akçe aldığı medrese), Otuzlu, Kırklı, Ellili medreseler de kendi aralarında Hâriç ve Dâhil olmak üzere ikiye ayrıldığı ifade edilmektedir. Bunlardan Hâriç medreseleri, genellikle devlet görevlileri tarafından kurulmakta, Dâhil medreselerin ise daha çok Osmanlı padişahları ve ailelerinin üyeleri tarafından inşa edildiği belirtilmektedir (Unan, 1998: 41-64). Fâtiş Kanunnamesine göre derecelenmesinin en üstünde, kendisi de bir Dâhil medresesi olan Sahn medreseleri yer almakta ve buradaki müderrislere 50 akçe ücret verilmekteydi (Özcan, 1982: 39). 16. yüzyılda Hâric medreselerinden olan medreselerin, 17. ve 18. yüzyıllarda genellikle Sahn, İbtida-i Altmışlı ve Müsıla-i Süleymâniye² sayılmak suretiyle kendilerine müderris tayin edildiği ve bu medreselerin 16 ve 17. yüzyıllardaki pozisyonlarından iki üç basamak yukarı çıkarıldığı anlaşılmaktadır (Unan, 1998: 48). Bu bağlamda Amid medreselerine bakıldığında medrese derecelerinin Musıla-i Sahn yani Tetimme medreseleri ve Musıla-i Süleymaniye olarak karşımıza çıktığı görülmektedir. Musıla-ı sahn medreselerindeki müderrislerin ücretleri 25-50 akçe arasında değiştiğini söyleyebiliriz (Uzunçarşılı, 2014: 17). Bunun yanı sıra Hüsrev Paşa Medresesi³ 1543-44'ten önce kırklı, bu tarihten sonra da Ellili medrese arasında yer aldığı ifade edilmektedir (Baltacı, 2021: 484).

Yasemin Beyazıt, Osmanlı medreselerine yapılan atamaları şu şekilde izah etmektedir: "Kadiaskerler, kendi yetki alanları altında bulunan kazalar ve medreselerde örfi müddetin sona ermesi, azledilme, vefat gibi sebeplerle istihdam kadrolarının boşalması durumunda atanma talebinde bulunan adaylardan uygun olanını tespit ederek arz günlerinde padişaha sunmaktaydılar." (Beyazıt, 2014: 126). 18. yüzyılda Amid sancağında gerek medrese dereceleri gerekse müderris ücretleri ile ilgili bazı kayıtlar bulunmaktadır. Seyyid Abdurrahman 1119/1707 tarihinde Amid'in Şucaıye Medresesi'nde 30 akçe ile müderris hizmetini yürütüyordu. Ancak Seyyid Abdurrahman medrese müderrisliğini kendi isteğiyle Cezeri/Ciziri? Mehmed Efendi'ye bırakmıştır. Daha sonraki yıllarda Müderris Mehmed'in vefatı dolayısıyla medrese müderrisliği boş kalmıştır. Müderris Abdurrahman boş kalan görevi hakkıyla yerine getirebilecek biri olduğunu

² Süleymaniye medreseleri yapılıncaya kadar en yüksek müderrislik Sahn-ı seman müderrisliği kabul edilmektedir. Kanuni döneminde Süleymaniye medreselerinin faaliyete girmesinden sonra İbtida-i Altmışlı yani günlük 60 akçeden başlayarak Hareket-i Altmışlı, Musıla-i Süleymaniye, Hamise-i Süleymaniye, Süleymaniye ve Darü'l hadis-i Süleymaniye şeklinde medrese dereceleri tasnif edildiği belirtilmektedir. Bu medrese derecelerinin, Hamise-i Süleymaniye gibi, bazılarının 18. yüzyılda ihdas edildiğine dair bilgiler de yer almaktadır (Uzunçarşılı, 2014: 42-43).

³ Kanuni Sultan Süleyman döneminin önemli vezirlerinden olan Hüsrev Paşa tarafından 1528-1533 yılları arasında inşa edilmiştir (Baltacı, 2021: 484)

ifade etmiş, ayrıca akli ve fenni ilimleri öğretme kabiliyetinin de olduğunu ifade ederek boş olan görevi talep etmiştir (BOA, AE. SAMD III, 176/17090).

Aziz Mahmud Urmevi'nin Nakşibendi Medresesi Vakfiyesinde müderrislerin ücretleri ile ilgili bilgi bulunmaktadır. Vakfiyede medresede görev yapan müderrisin ücreti hakkında şu bilgiler yer almaktadır: “*Sair mütedavil akli fenleri ve şer’i nakli ilimlerle uğraşan ve meşgul olan müderrise ilimle uğraşan gayretli talebelere ders vermek karşılığında günlük yarım riyali kuruş (yaklaşık 60-65 akçe) verilir.*” VGMA, Defter Nr. 52-1: 23; Kaya, 2021: 49) Bunun yanı sıra 18. yüzyılda Nakşibendi Medresesi’ne atanan müderrisin ücreti hakkında da kayıt mevcuttur. Bu çerçevede 1162/1749 tarihli kayıta Seyyid Adem’in elinde bulunan evlad tezkiresi ile 8 akçe ile medresede görev yaptığı, vefatı dolayısıyla da yerine Seyyid Ahmed’in atandığı belirtilmiştir (BOA, AE. SMHD I, 19/1117). Amid’de bulunan medreselerde görev yapmak için müderrislerin sık sık görev talebinde buldukları görülmektedir. Bundan dolayı da Divan-ı Hümayuna dilekçe verdikleri anlaşılmaktadır. Örneğin Sultân Sa’sa’a, Camii’nde Müftüzâde Mustafa Efendi dersiam⁴ olarak görev yapıyordu. Mustafa Efendi Diyarbakir kadısına arzuhâl sunup *ulemâdan ve her vechle sezâvâr-ı inâyet* (her açıdan göreve layık) olduğunu belirtmiştir. Bundan ötürü Mûsıla-i Sahn statüsünde müderris olarak atanması konusunda ricada bulunmuştur. 1207/1794 yılında Şeyhülislâm Mevlânâ Dürrîzâde Seyyid Mehmed Arif Efendi’nin olumlu beyan vermesi sonucunda Müftüzâde Mustafa Efendi Sultan Sa’sa’a Camii Medresesi müderrisliğine Mûsıla-i Sahn payesiyle tevcih olunmuştur (Diyarbakir Şer’iyye Sicilleri, Defter Nr., 3749 (355), 2015: hk, 81, s. 235).

Başka bir atama kaydında Müftüzâde Seyyid Ahmed Âmid’de Hacı Ağa Câmii bitişiğindeki Fezâile Medresesi’nde müderris olarak görev yapmaktaydı. Seyyid Ahmed kadıya bir arzuhâl sunup adı geçen medresenin ecdâdı tarafından inşa edildiğini dile getirmiştir. Kendisinin aynı zamanda adı geçen medresede müderris olduğunu belirterek müderris statüsünün Süleymaniye Medresesi payesi olarak verilmesini talep etmiştir. Şeyhülislâm Mevlânâ Dürrîzâde Seyyid Mehmed Arif Efendi’nin de tasvibiyle 1209/1794 tarihinde Seyyid Ahmed, medresenin müderrisliğine rütbe-i Süleymanî olarak atanmıştır (Diyarbakir Şer’iyye Sicilleri, Defter Nr., 3749 (355), 2015: 82/236).

Âmid’de Câmî-i Veli Kethüdâ/Kethüda Veli Camii bitişiğindeki medresede müderris olan Nakibzâde Seyyid Abdurrahman Efendi de diğer müderrislerde olduğu gibi mahkemeye bir arzuhâl vererek her açıdan donanımlı bir müderris olduğunu beyan etmiştir. Bundan ötürü müderris payesinin Mûsıla-i Sahn derecesinde olmasını talep etmiştir. Şeyhülislâm Mevlânâ Dürrîzâde Seyyid Mehmed Arif Efendi’nin olumlu beyanı ile 1209/1794 Nakibzâde Seyyid Abdurrahman Efendi Mûsıla-i Sahn derecesiyle adı geçen medreseye müderris olarak atanmıştır (Diyarbakir Şer’iyye Sicilleri, Defter Nr., 3749 (355), 2015: 83/236).

Amid medreselerinde bulunan müderrislerin yardımcı elemanı olan muidler⁵ hakkında da bazı önemli belgeler bulunmaktadır. Amid’de bulunan Dilaveriye Medresesi’nde günlük 7 akçe vazife ile muid olan Seyyid Mehmed Emin evlat bırakmadan vefat etmiş ve görevi boş kalmıştır. Müftüzade el-Hac Üveys Halife her açıdan layık olduğunu ve görevini hakkıyla yerine getireceğini

⁴ Camilerde halka açık dersler öğreten müderrislere dersiam adı verilmekteydi (İzgi, 2021: 43).

⁵ “Eskiden medreselerde okutulan dersleri ders saatlerinin dışında talebeye tekrarlamakla görevli olan müderris yardımcısı, müzâkereci, asistan, 1908’den sonra kısa bir süre, sultânî öğretmenlerine yardımcı olan kimselere de bu isim verilmiştir.”

dile getirerek muidlik talebinde bulunmuştur. Bundan dolayı 1175/1761 tarihinde konu ile ilgili başvurusu padişah tarafından değerlendirilmesi ricasında bulunmuştur. Daha sonra kendisi adı geçen medresenin muidliğine atanmıştır (BOA, AE. SMST, 189/14887). Kaydını bulduğumuz bazı medrese muidlerinin ücretinin belirtilmediği görülmektedir. Örneğin 1146/1733 tarihinde Şücaiye Medresesi'nde muid olan Şeyh Halil'in kendi rızasıyla görevini oğlu Mevlâna Seyyid Mehmed'e bıraktığına dair kayıt bulunmaktadır (Diyarbakir Şer'iyeye Sicilleri, Defter Nr., 3754 (360), 2014: 191/231). Arşiv kayıtlarında *feragat* veya *kasr-ı yed* gibi ifadelerle kişinin görevi kendi oğluna veya başkasına bıraktığına dair kayıtlar mevcuttur.

Âmid'de Fatih Mehmed Paşa Camii'nde (Bıyıklı Mehmed Paşa) ders veren Seyyid Ahmed Efendi'nin ilim neşriyle meşgul, her açıdan göreve layık ve müstahak olduğu belirtilmiştir. Kendisinin cami vakfındaki görev statüsünün Mûsıla-i Sahn olarak yükseltilmesi talep edilmiştir. 1207/1792 tarihinde Şeyhülislâm Mevlânâ Dürrîzâde Seyyid Mehmed Arif Efendi'nin de beyanıyla Seyyid Ahmed Efendi'ye müderrislik ücreti Mûsıla-i Sahn olarak yükseltilmiştir (Diyarbakir Şer'iyeye Sicilleri, Defter Nr., 3749 (355), 2015: 15/142). 18. yüzyılda müderrislerin görev yaptıkları medreselerde medreselerin payelerinin yükseltilmesi için sık sık başvuruda buldukları görülmektedir. Çünkü medreselerin payelerinin artması burada görev yapan müderrisin günlük ücretinin artması anlamına gelmekteydi.

Medreselerde çalışan görevlilerin ücretleri kurulan vakıflar tarafından finanse edildiği yukarıda belirtilmişti. Bu vakıfların akarları (gayrimenkulleri) kiraya verilen mülkler, ev, dükkân ve arazi gibi gelir kalemlerinden oluşmaktaydı. Örneğin, 1180/1767 tarihli kayıta Hüsrev Paşa Camii Vakfı gelirleri 121.044 akçe tutarında olduğu kaydedilmiştir. Buna karşılık müderrisin ücreti günlük 50 akçe, mütevellinin ücreti vakıf ösrünün yarısı, medrese imamının ücreti 5 akçe, mescit imamının ücreti 3 akçe ve sair harcamalar toplam 102.752 akçe olarak hesaplanmıştır. Cami medresesinin et masrafı için günlük 70, yıllık 35.053 akçe tahsisat ayrılmıştır. Ramazan orucu ve bayram için pirinç, çorba için olmak üzere günlük 2,5 dirhem yıllık 7.500 akçe ödenek ayrılmıştır. Ayrıca çorba için verilen 1,5 kile ve 3 şinik buğdayın fiyatı 2.949 akçe ve başka ihtiyaçlar için de toplam 55.329 akçe gider hesaplanmıştır. Bütün masrafların toplamı 158.001 akçe tutarında olmuştur. Geriye kalan 49.651 akçenin ise vakfın hasılatı olarak deftere kaydedilmiştir (Diyarbakir Ahkam Defterleri, Defter Nr., 3, 2018: 322-323).

Amid medreselerinde müderris, dersiam ve muid dışında kıraat ilminde uzman ve bu ilimleri öğreten şeyhülkurrâların da görev yaptığı görülmektedir. Seyyid el-Hac Hasan Amid'de Dilaver Paşa Darülkurrası Vakfı'nda hem şeyhülkurra hem de müderris olarak görev yapmaktaydı. Seyyid Hasan darülkurralık görevi için vakıftan günlük 40 akçe ücret alıyordu. 1198/1784 tarihinde kendi rızasıyla şeyhülkurralık görevinden feragat etmiş ve vakfın şeyhülkurralık görevine müderris Hafız Sığbetullah getirilmiştir. (Diyarbakir Şer'iyeye Sicilleri, Defter Nr., 3746 (352), 2017: 89/105). Müderris ataması ile ilgili başka bir kayıta Diyarbakir'de Mesudiye Medresesi müderrisliğini yapan eski Fetva Emni Müderris Ebubekir'in vefat etmesi üzerine vazifesi boş kalmıştır. Ancak medrese müderrisliği Seyyid Abdullah ile Ebubekir'in oğlu Seyyid Mustafa arasında mahkeme konusu olmuştur. 1173/1760 tarihinde medrese müderrisliğine 50 akçe ile atanan Seyyid Abdullah mahkemeye başvurarak Seyyid Ebubekir'in oğlu hakkında şu ifadeleri kullanmıştır:

Amid kazası sakinlerinden müteveffa-yi mezbûrun oğlu Seyyid Mustafa ismi mevcûd ve cismi nâ-mevcûd vakfın yine Âmid'de vâki' Ali Paşa Câmî'-i şerîf Vakfı'ndan on akçe dersi'âmlık ve Fatih Mehmed Paşa Câmî'-i şerîf Vakfı'ndan on akçe mu'temedlik

cihetlerini "babam nân-pâresi olan Mesudiye Medresesi'nin nısf hissesin mûmâileyh Seyyid Abdullah'a ferâgat eyledim"

Seyyid Abdullah, yukarıdaki ifadelerle atama kaydında *ismi var cismi yok* ifadesiyle Seyyid Mustafa'nın atama kaydında ismi olsa bile fiili olarak kendisinin herhangi bir ilmi faaliyet yapmadığını beyan etmiş ve Seyyid Mustafa'nın Mesudiye Medresesi müderrisliğine karşı çıkmıştır. Bundan dolayı Seyyid Abdullah ile Seyyid'in mahkemede davalarının görülmesine karar verilmiştir (Diyarbakir Ahkâm Defterleri, Defter Nr., 2, 2018: hk. 676, s. 427).

Yukarıda belirtildiği gibi Diyarbakir medreselerinin derecelerinin yirmili, otuzlu, kırklı, ellili ve altmışlı olduklarına dair arşiv kayıtları mevcuttur. Bu çerçevede Sehvanî Mehmed Efendi 60 akçe ile Ali Paşa Medresesi'nde müderris olarak hizmet etmekteydi. 1125/1713 tarihinde vefat etmesi üzerine icra ettiği müderrislik vazifesi boş kalmıştır. Her yönüyle ehil, görevini hakkıyla yerine getirebilecek ve *ulum-u akliye ve nakliyenin* tedrisine vakıf Abdulkerim Efendi'nin boş olan müderrislik kadrosu için uygun biri olduğu belirtilmiştir. Hakkında oldukça olumlu bahsedilen Abdulkerim Efendi Mesudiye Medresesi müderrisliğine günlük 60 akçe karşılığında atanmıştır (BOA, İE. TCT., 23/2462). Diyarbakir'in Amid kazasında yukarıda zikredilen medreselerin dışında başka bir medreselerin de mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin Nasuhiye Medresesi olarak ifade edilen medresenin müderrisi olan Seyyid Ali Efendi, Amid kadısına bir arzuhâl vermiştir. Seyyid Ali Efendi'nin her açıdan görevini layıkıyla yaptığı ve görevinde başarılı olduğu belirtilmiştir. Bundan ötürü İbtidâ-i Altmışlı Medresesi'ne atanması için padişahın kendisine berat vermesi ricasında bulunmuştur. 1206/1791-92 tarihinde Şeyhülislâm Mevlânâ Dürrîzâde Seyyid Mehmed Arif Efendi'nin de olumlu görüş bildirmesi sonrasında Seyyid Ali Efendi'nin Hareket-i Altmışlı Medresesi müderrisliğine atanmış ve kendisine berat verilmiştir (Diyarbakir Şer'iyeye Sicilleri, Defter Nr., 3749 (355), 2015: 62/206).

Amid'de bulunan camilerin büyük bir kısmında camilerin yanında medreseler bulunmaktaydı. Bu bağlamda İskender Paşa Cami Medresesi, Behram Paşa Camii Medresesi, Melek Ahmed Paşa Cami Medresesi Nasuh Paşa Cami Medresesi gibi camilerin medreseleri örnek olarak gösterilebilir (Acar, 2008: 145). 1208/1794 tarihinde Fenerizade Süleyman Efendi Amid'de Câmî-i Kebîr Vakfı Medresesi'nde tedris şartıyla mutasarrıf olduğu ifade edilmiştir. Fenarîzâde arzuhalinde ulemadan olduğunu ve her yönüyle görevini layıkıyla yerine getirdiğini dile getirmiştir. Bundan ötürü müderris olduğu medresede *İbtidâ-i Hâric* olarak görevlendirilmesini talep etmiştir. Şeyhülislâm Mevlânâ Dürrîzâde Mehmed Arif Efendi'nin de beyanıyla Fenerizade Süleyman Efendi *İbtida-i Hariç* payesiyle medreseye müderris olarak atanmıştır (Diyarbakir Şer'iyeye Sicilleri, Defter Nr., 3749 (355), 2015: 67/211).

Amid medreseleri ile ilgili arşiv kaynakları incelendiğinde *Buka müderrisliği* olarak ifade edilen farklı bir müderrislik türünden de bahsedildiği görülmektedir. Medrese ve sıbyan mektebi arası bir kurum olduğu ifade edilen bu eğitim birimi genellikle Suriye, Filistin ve Mısır'da yer almaktaydı. Bunun yanı sıra günlük 20 akçe altında ücret alan müderrislere Buka müderrisi denildiği belirtilmektedir (Beyazıt, 2014: 188; Yancı, 2000: 16). Arşiv kayıtlarında Amid kazasında da Buka müderrisliğine dair kayıtların mevcudiyeti söz konusudur. 1146/1734 tarihinde Hüseyin adlı kişi vermiş olduğu dilekçesinde mali açıdan büyük bir sıkıntı çektiğini bundan dolayı Melek Ahmed Paşa Camii'nde Hafız Mehmed'in vefatından boşalan Buka müderrisliğinde büyük bir özveri ile çalışacağını beyan etmiştir. Hüseyin adlı kişinin ihtiyacı göz önünde bulundurularak ve medresede ders için zamanının büyük bir kısmını harcayacağı düşünülerek caminin Buka müderrisliğine atanmıştır (BOA, C. MF. 155/7720) Melek Ahmed Paşa Camii Vakfı'nda da Buka müderrisliği ile

ilgili başka arşiv kaynakları bulunmaktadır. Örneğin, Mehmed Emin Efendi Amid kazasında Melek Ahmed Paşa Vakfı'nda Buka müderrisliği görevini yapmaktaydı. 1175/1761-62 tarihinde vefatı dolayısıyla vakfın Buka müderrisliği görevi boş kalmıştır. Bundan ötürü Seyyid Ömer, Divan-ı Hümayuna arzuhal vererek vakfın boş kalan müderrisliği görevinin kendisine tevcih edilmesi için başvuruda bulunmuştur. Şeyhülislam Mevlana Ahmed de olumlu beyanda bulunması dolayısıyla Seyyid Ömer'in vakfın Buka müderrisliği vazifesini hakkıyla yerine getirmesi şartıyla ataması kabul edilmiş ve kendisine konu ile ilgili ferman gönderilmiştir (BOA, C. MF, 125/6231).

Arşivde atama kayıtlarının yanı sıra medreselerde meydana gelen problemlerle ilgili kayıtlarda da yer almaktadır. Bu problemlerden biri vakıf mütevellileri ile müderrisler arasında meydana gelen problemlerdir. Aşağıda zikredileceği üzere kayıta önce vakfın gelirlerinden, daha sonra da vakıf mütevellisinin görevinde yaptığı suiistimallerden bahsedilmiştir. Bu bağlamda Ali Paşa Medresesi'nde görevli olan müderrislerin almış seneden beri 30 akçe müderris ücreti ve 30 akçe de taamiye ve sair ihtiyaçlar için toplam 60 akçe aldıkları beyan edilmiştir. Ali Paşa Camii Vakfı'nın sair gelirlerle desteklendiği ve elde edilen bu gelirle de müderrislerin ücretleri ve başka harcamalar için sarf edildiği belirtilmiştir. Örneğin vakfın kiraya verilen hamamı geliri günlük 60, yıllık 21.330 akçe olarak hesaplanmıştır. Ayrıca vakfın başka gelirlerle birlikte 3 yük (yaklaşık 300.000) 99.193 akçe hasılatı, ancak tedris ücreti ve giderler için yıllık 6.922 akçe masrafı ve toplam masraf ise 1 yük 19.215 akçe masraf olduğu belirtilmiştir. Kalanının ise 2 yük 79.975 akçe gibi büyük bir tutar olduğu dile getirilmiştir. Ancak vakfın mütevellisi, müderrislerin ücretlerini tam vermediği, bundan dolayı mütevellinin merkeze şikâyet edildiği dile getirilmiştir. Atama defteri kayıtlarına bakılarak ihtilaf konusu olan sorunun çözülmesi emredilmiştir (Diyarbakir Ahkâm Defterleri, Defter Nr., 1, 2016: 176/92).

18. yüzyılda Amid medreselerinde müderris atamalarına dair kayıtlar olduğu gibi medreselerde aziller sonucu sürgünlere ve problemlere dair kayıtlar da yer almaktadır. Bu bağlamda Amid medreselerinde müderrislerin sürgün edilmesi ve medreselerde meydana gelen problemlere dair örnekler mevcuttur. Örneğin, Amid kazasının tüccar, ulema, eşraf ve ahaliden bazı kimseler 1140/1727 tarihinde Şeyh Yusuf'un damadı Konyevi Abdülkerim adlı kişiden şikâyetçi olmuşlardır. İstanbul'a gönderilen şikâyet mektubunda Konyevi Abdülkerim'in "nüfuzlu bir adam olduğu" "tabiatında bozgunculuk olduğu", "kötü kişileri etrafına topladığı" ve "fukaradan rüşvet aldığı" gibi iddialar dile getirilmiştir. Amid mahkemesinde yapılan yargılama sonucu ve önemli müderrislerin şahadetiyle Abdülkerim'in yukarıda zikredilen olumsuz davranışları sergilediği mahkemece sabit görülmüştür. Mahkemede Abdülkerim aleyhinde yapılan ihbarlar ve İstanbul eski kadısı Sunullah Efendi'nin ilamı gereğince adı geçen kişi *vatan-ı aslisi* olan Konya'ya nefyedilmesi kararlaştırılmıştır. Abdülkerim'in nefyi hakkında padişahın emri olmasına rağmen Abdülkerim sürgünden bir şekilde kurtulduğu ve eski olumsuz tavırlarını sergilemeye devam ettiği ifade edilmiştir. Tekrar yapılan şikâyetler sonucunda Abdülkerim'in Konya'ya sürgün edilmesine dair emir yazılmıştır (BOA, İE. EV, 73/7823).

1175/1761 tarihli belgede Ali Paşa Medresesi'nin mütevellisi "*şart-ı vâkıf ne mikdâr olduğunu isbât eyle, yoksa ol mikdâr-ı mevkuflu sana vermem*" diyerek Müderris Abdurrahman Efendi'ye ücretini vermediği ifade edilmiştir. Diyarbakir valisi ve Amid kadısına gönderilen hükümde "*vakf-ı mezbûr vakf-ı kadîm olup vakfiyesi olmayıp*" ifadesiyle vakfın vakfiyenin olmadığı, ancak Seyyid Abdurrahman'ın Anadolu Muhasebesi defterlerinde 30 akçe ile Ali Paşa Medresesi'nde görevli olduğu belirtilmiştir. Bundan dolayı adı geçen müderrisin ücretinin ödenmesi emredilmiştir. (Diyarbakir Ahkâm Defterleri, Defter Nr., 2, 2016, 862/545). Mütevellî hakkında başka bir şikâyette 1180/1767 tarihinde Hüsrev Paşa Medresesi'nin mütevellisinin vakıf şartlarına uymayarak medrese

imamının ve müderrisinin vakfın belirlediği taam harcını vermediği belirtilmiş ve mütevellinin vakıfta çalışan görevlilerin ücretini ödemesine dair hüküm gönderilmiştir (Diyarbakir Ahkâm Defterleri, Defter Nr., 3, 2018, 503/322).

Bir diğer örnek olarak Amid sakinlerinden Müderris Seyyid Yasin Efendi ile ahali arasındaki bazı kişilerle ciddi problemler yaşandığına değinilebilir. 1181/1768 Yasin Efendi önce Adana'ya sürgün edilmiş ve burada belli bir süre ikamete tabi tutulmuştur. Daha sonra da Ruha'da (Urfa) ikamete tabi tutulmuş, veziriazamın Diyarbakir'de olduğu bir vakitte kendisinin af edilmesi ricasında bulunmuştur. Seyyid Yasin'in talebi uygun görülmüş, affedildiğine dair kendisine belge verilmiştir. Ancak Yasin Efendi'nin iftiraya uğradığı ve kendisine haksızlık edildiği belirtilmiştir. Hanesinde ikamet üzere olduğu halde kendisine emrin ulaşılmadığını bundan dolayı affedildiğine dair belgenin kendisine verilmesini dile getirmiştir.

3. Amid Medreselerinde Nısf Müderrislik Ataması

18 yüzyılda Osmanlı medreselerinde uygulanan *nısf müderrislik* ile ilgili kayıtlara da rastlanmaktadır. Bu yüzyılda Diyarbakir medreselerine bakıldığında *nısf müderrisliğe* dair 1144/1731 tarihli kayıta Şeyh Halil'in Servisehi Hatun Evkafı mahsulünden 25 akçe ücret aldığı beyan edilmiştir. Şeyh Halil, Nasuh Paşa Medresesi'ndeki nısf müderrisliği vazifesinden feragat ederek nısf müderrisliğin oğlu Yasin'e verilmesi için dilekçe vermiştir. Medrese nazırı Şeyhülislam Mevlana Seyyid Abdullah'ın da onayıyla medresenin nısf müderrisliği Seyyid Yasin'e verilmesi kararlaştırılmıştır (Diyarbakir Şer'iyye Sicilleri, Defter Nr., 3754 (360), 2014: 186/228).

Nısf müderrisliği ile ilgili 1145/1732 tarihli başka bir kayıta Hüsrev Paşa Camii Vakfı'nda günlük 25 akçe ile *nısf müderrislik* yapan Seyyid Ahmed, Divan-ı Hümayuna başvurarak aldığı ücrete 10 akçe zam yapılması talebinde bulunmuştur. Şeyhülislam Mevlana Ahmed olumlu görüş beyan etmesiyle birlikte padişah Seyyid Ahmed'in nısf müderrisliğine 10 akçe zam yapıldığına dair vesika vermiştir. Böylelikle Hüsrev Paşa Camii Vakfı'nda nısf müderrislik yapan Seyyid Ahmed'in ücreti 35 akçeye çıkarılmıştır (Diyarbakir Şer'iyye Sicilleri, Defter Nr., 3712 (313), 2013: 83/210)

Şeyh Halil Efendi Amid'de Servisehi Hatun Vakfı'nda 25 akçe ile müderrislik görevini icra etmekteydi. Vefatı dolayısıyla müderrislik görevi boş kaldığından oğlu Seyyid Yasin Dîvân-ı Hümayuna arzuhâl göndererek babasının *nısf müderrislik* görevinin kendisine tevcih edilmesi için ricada bulunmuştur. Vakfın nazırı Şeyhülislam Mevlana Seyyid Mustafa, Seyyid Yasin hakkında olumlu fikir beyan etmesi üzerine 1153/1740 tarihinde nısf müderrislik vazifesi Seyyid Yasin'e tevcih edildiğine dair berat verilmiştir (Diyarbakir Şer'iyye Sicilleri, Defter Nr., 3754 (360), 2014: 179/224).

Aynı şekilde Amid'de Zinciriye Medresesi'nde de nısf müderrislik tevcihinin yapıldığı görülmektedir. Adı geçen medresede müderrislik yapan Abdurrahim Efendi müderrislik payesinin *hariç itibari* kendisine tevcih edilmesi için arzuhal yazmıştır. Abdurrahim Efendi, 1171/1757 tarihinde adı geçen medresenin müderrisliğine 30 akçe ile atanmıştır (BOA, SMST III, 55/4004). 1174/1760 tarihli kayıta Zinciriye Medresesi'nde 30 akçe nısf müderrislik yapan Abdurrahman Efendi müderrislik beratını kaybettiğini bildirmiştir. Yapılan tetkikat sonucunda Şeyhülislam Veliyüddin Efendi'nin işaretleriyle Abdurrahman Efendi 30 akçe ile Zinciriye'nin 30 akçelik nısf mutasarrıflığı beratı tekrar kendisine verilmiştir (BOA, C. MF., 73/3646).

1180/1766 tarihli başka bir kayıta Mesudiye Medresesi'nde 25 akçe ile müderrislik görevini ifa eden Seyyid Mustafa Efendi'nin vefat etmesi üzerine adı geçen medresenin müderrisliği boş kalmıştır. Hüseyin Efendi'nin *ulum-u akliye ve nakliyyede* yeterli donanımına sahip ve ulema arasında seçkin bir yere sahip olduğu belirtilmiştir. Bundan ötürü Hüseyin Efendi'nin medrese

müdürlüğüne getirilmesi gerektiği yönünde görüş belirtilmiştir (BOA, SMST. III, 4/242). Burada *ulum-u aklıye ve nakliye* hususunu belirtmekte fayda vardır. Kayıta *ulum-u nakliye* olan hadis, fıkıh, tefsir gibi derslerin neredeyse bütün medreselerde okutulduğu bilinmektedir. Ancak *ulum-u aklıye* olarak belirtilen fen ilimleri ile ilgili hangi derslerin okutulduğuna dair herhangi bir açıklama yapılmadığından burada kast edilen derslerin hangileri olduğu veya bu derslerin ne kadar öğretildiği noktasında çıkarımda bulunmak oldukça zordur. 1180/1767 tarihli başka bir belgede Mesudiye Medresesi'nde vaktinin çoğunu ilim tahsil etmekle geçirdiği ifade edilen Seyyid Abdullah'ın vefatı üzerine medresenin nısf müdürlüğü ismi vurgulanmamış olan farklı bir kişiye tevcih edilmiştir (BOA, C. MF., 179/8915). Yukarıda zikredilen kaynaklardan hareketle Diyarbakir medreselerinde *nısf mutasarrıf* kavramının sıklıkla kullanıldığı anlaşılmaktadır. İki kişinin görev yaptığı medresede müdürlük ücreti ikiye pay edilmekteydi. Bu şekilde devletin içinde bulunmuş olduğu sosyo-ekonomik sebeplerden kaynaklı olarak gelir istihdam dengesine bu şekilde bir çözüm bulunduğu düşünülebilir.

4. Amid Medreselerinde Görev Yapan İdareciler

Amid medreselerine yapılan atama kayıtları tarandığında bu medreselerde gerek idari gerekse hizmetlilerle ilgili bazı verilere ulaşılmaktadır. Bilindiği üzere Osmanlı'da cami, medrese, hamam, aşevi gibi bütün vakıf kurumlarının başında bir mütevellî bulunmaktaydı. Vakıf mütevellîlerinin idari sorumluluğu olduğu gibi vakıfların sağlıklı bir şekilde hizmetlerini devam ettirmesi sorumluluğu da bulunmaktaydı. Mütevellîlerin standart bir ücreti bulunmuyor, mütevellînin ücreti vakfın şartnamesine göre belirleniyordu. Örneğin Mesudiye Medresesi'nde mütevellî/tevlîyet olarak mutasarrıf olan Şeyh Halil vefat ettiğinden tevliyet görevi boş kalmış ve dışarıdan müdahale yapılmıştır. Bundan dolayı dışarıdan 20 akçe ile medrese tevliyeti alan kişi hakkında şikâyet dilekçesi verilerek kişinin vakfın mütevellîlik görevinden uzaklaştırılması ve görevin Seyyid İbrahim'e verilmesi istenmiştir (BOA, C. MF, 112/5582).

Başka bir kayıta Zinciriye Medresesi Evkafında günlük 10 akçe vazife ile mütevellî olan Seyyid Feyzullah Halîfe kendi rızasıyla vakfın mütevellîliğinden feragat etmiştir. İsmail Halife adındaki kişi boş kalan vazifenin kendisine tevcih edilmesi için mahkemeye bir arzuhal vermiştir. Âmid Kadısı Mevlânâ Seyyid Mehmed Sunullah 1136/1724 tarihinde şahsın arzuhalini merkeze göndermiştir. İsmail Efendi'nin isteği kabul edilerek medrese mütevellîliği görevi ile ilgili kendisine berat verilmiştir (Diyarbakir Şer'iyye Sicilleri, Defter Nr., 3746 (352), 2017: 138/190).

Osmanlı'da maliye, idare ve vakıf müesseselerinde yönetici ve kontrol ediciye nazır, ilgili kurum ve faaliyete de nezaret adı verilmekteydi. Nazır, mütevellînin vakıfla ilgili faaliyetlerini denetlemekle görevliydi. Osmanlı'daki sultan ve vezirlerin vakıflarının nazırlığı sadrazam, şeyhülislam ve Babüssade ağaları gibi yüksek rütbeli devlet adamlarına verilmekteydi (Genç, 2006: 449-450). Bu bağlamda Amid kazasındaki bazı vakıfların nazırlığını şeyhülislamın yaptıkları anlaşılmaktadır. Örneğin, Şeyhülislam Mevlana Seyyid Mustafa 1153/1740 tarihinde Amid Servisehi Hatun Vakfı nazırlık görevini yürütmekteydi (Diyarbakir Şer'iyye Sicilleri, Defter Nr., 3754 (360), 2014: 179/224). Nazırlık ücretine bakıldığında Şucaie Medresesi Vakfı'ndan günlük 5 akçe ile nezaret cihetine bakan Seyyid Mehmed b. Ali vefatı dolayısıyla medresenin nezareti boş kalmış ve nazırlık görevi oğlu Seyyid Ali'ye tevcih edilmiştir (VGMA, Hurufat Defterleri, Defter Nr., 534: 57). Başka bir kayıta Mevlânâ Seyyid Abdülvahhab merkeze gönderdiği arzuhalde kendisinin Şücâ'ie Medresesi Vakfı'nda günlük 8 akçe ile hizmet ettiğini ancak dışarıdan müdahalenin yapıldığını belirtmiştir. Seyyid Abdülvahhab dilekçesinde şu ifadeleri kullanmıştır.

“Yeomî sekiz akçe vazîfe ile müfettişliği hâlen berât-ı şerîfimle üzerinde olup uhdesine lâzım gelen hizmetini edâ edip berâtı mücebince hizmeti mukâbelesinde müstahak olduğu vazîfesin vakf-ı merkûmun evlâdiyet ve meşrûtiyet üzere mütevellîsi olan Âmid sükkânından Hüseyin nâm kimesneden taleb eyledikde vakıfda müsâ'ade var iken vermeyip gadr eylediği...”

Bu ifadelerle mütevellinin kendisine haksızlık ettiğini ve elinde beratı olduğu halde görevine engel olduğunu dile getirmiştir. Yapılan inceleme sonrasında 1167/1754 senesinde Âmid'de Şücâ'ye Medresesi Vakfı'nın günlük 8 akçe vazife ile nazırı/müfettişi olan Seyyid Halil görevini Seyyid Abdülvahhab'a devrettiği belirtilmiştir (Diyarbakir Ahkâm Defterleri, Defter Nr., 3, 2018, 22/17). Amid Hurufat kayıtlarına baktığımızda Seyyid Abdülvahhab'ın 8 akçe ile adı geçen medresede müfettiş olduğu görülmektedir (VGMA, Defter Nr., 1056:10) 1176/1763 tarihli kayıta daha önceki kayıtların da müfettişlik görevinin Seyyid Abdülvahhab'a ait olduğu ifade edilerek mütevellinin kişinin elindeki berat kaydı gereği padişahın emrine uyması emredilmiştir (Diyarbakir Ahkâm Defterleri, Defter Nr., 3, 2018, 22/17). 1149/1736'dan 1167/1754 tarihine kadar Abdülvahhab'ın vaiz, cüzhüyan (cüz okuyan), muhasib/muhasip (muhasebeci), müfettiş, devirhüyan (namazdan sonra Kur'an-ı Kerim'in ayetlerini okuyan), duâgû (dua eden), mutemed, vekilharç (harcamalara bakan) gibi çok farklı görevler ifa ettiği görülmektedir (VGMA, Hurufat Defterleri, Defter Nr., 1056: 10).

Amid medreslerinde karşılaşılan bir diğer görev ise cabi'dir. Arapçada tahsildar anlamına gelen cabi, Osmanlı'da cizye, haraç ve vakıf kiralalarını toplayan kişilere verilen addır (Pakalın, 1993: 253). 1138/1726 tarihinde Dilaveriye Medresesi Evkafı mahsulünden almak üzere 4 akçe cabilik ücreti alan Abdullah adlı kişi kendi rızasıyla ve kadı Hüseyin Efendi'nin arzıyla Mahmud Halife'ye devretmiştir (VGMA, Hurufat Defterleri, Defter Nr. 1083: 34). 1173/1759 tarihli başka bir kayıta Mesudiye Medresesi Vakfı'nda 10 akçe ile cabilik yapan Seyyid Ahmed'in beratı yenilenmiştir (VGMA, Hurufat Defterleri, Defter Nr., 1056: 58).

Medresede görevli olan kişilerden biri de vekilharçdır. Hastahane, medrese gibi yatılı olan müesseselerde lazım olan eşya ve erzakı satın alıp bu ihtiyaçları gidermekle yükümlü olan kişilere verilen isimdir (Berki, 1966 : 59). Amid'de Dilaveriye Medresesi Vakfı'nda günlük 3 akçe ile vekilharçlık görevi yapan Seyyid Ebubekir Halife'nin vazifesinin 1157/1744 tarihinde yenilediğine dair berat verilmiştir (VGMA, Hurufat Defterleri, Defter Nr., 1056: 31). Başka bir kayıta Şucaiyye Medresesi Vakfı'ndan almak üzere günlük 8 akçe ile vekilharç olan Seyyid Ali'nin vefat etmesi dolayısıyla vekilharçlık görevi boş kalmıştır. Bundan ötürü Seyyid Ali'nin yerine oğlu Mehmed 1172/1759 tarihinde vekilharç görevine atanmıştır (VGMA, Hurufat Defterleri, Defter Nr., 1071: 61).

Osmanlı'da saray, merkez ve esnaf teşkilatlarında dua ile ilgili görevleri olan duâgû, daha sonra devletin bekası için dua okuyan görevlilere verilen isme dönüşmüştür (İpşirli. 1994: 541-542). Hurufat kayıtlarına bakıldığında Amid medreselerinde görev yapan duâgû atamaları ile ilgili kayıtlar da mevcuttur. Amid medreselerinde görev yapan duâgûlerin ücretlerinin genellikle 5-10 akçe arasında değiştiği görülmektedir. Amid'de Mesudiye Medresesi Vakfı'ndan almak üzere günlük 8 akçe ile duâgû olan Abdülkerim'in beratı 1150/1737-38 tarihinde yenilenmiştir. (VGMA, Hurufat Defterleri, Defter Nr., 1056: 17). 1166/1753 tarihli başka bir hurufat kaydında Amid'de bulunan Zinciriye Medresesi Vakfı'ndan almak üzere günlük 5 akçe vazife ile duâgû'nün beratının aynı şekilde yenilediği görülmektedir (VGMA, Hurufat Defterleri, Defter Nr., 1056: 11). Atama kayıtlarında görüldüğü üzere görev tevcihi kişinin ölümü, kendi isteği ile görevi bırakması veya görevinin yenilenmesi gibi durumlarında gerçekleşmekteydi.

Vakıf hizmetlerinin daha rahat ve istikrarlı bir şekilde yürütülebilmesi için vakıflarda görevlilerin istihdam edilmesini beraberinde getirmiştir. Vakıflar, medreselerde eğitim faaliyetlerini yürüten görevli kadrosunun dışında idari ve hizmetli elemanı da bünyesinde istihdam etmiştir (Kaya, 2021, 95-102). Bu görevliler arasında vakfı idare eden mütevellî, nazır, cabî idareciler olduğu gibi bevvab (kapıcı), çereğdar (çerağcı) ve habbaz (ekmekçi) gibi vakıf hizmetlileri de yer almaktaydı.

Amid medreselerinde ğabbaz/habbaz medresede bulunan kişilerin ekmeklerini pişirmekle görevliydi. Arapça kökenli olan kelime ekmekçi anlamına gelmektedir. Osmanlı'da imaret, hastane gibi vakıflarda ekmek pişiren kişiler için kullanılmaktaydı (Berki, 1966 : 21). Örneğin 1179/1765 tarihli hurufat kaydında Amid'de Hüsrev Paşa Vakfı'nda almak üzere günlük 2 akçe karşılığında vakfın medresesi ve tekkesinde habbazın (ekmekçi) görevlendirildiği görülmektedir. Seyyid Mustafa'nın ölümünden dolayı vakfın cami ve medrese ve imaretinde habbazlık görevi 8 akçe karşılığında oğlu Seyyid Hamid e verilmiştir (VGMA, Hurufat Defterleri, Defter Nr., 1056: 22).

Medresede başka bir görevli bevvab olup lügat manası kapıcı ve bekçi anlamlarına gelmektedir. (Şemseddin Sami, 2004: 305.; Pakalın, 1993: 212). Medrese vakıflarına bakıldığında 18. yüzyılda medreselerde görevli olan bevvabların ücretlerinde farklılığın olduğu göze çarpmaktadır. 17. yüzyılın başlarında bevvablık vazifesi için 1 akçe ücret verildiğine dair kayıtlara ulaşmak mümkündür (VGMA, Hurufat Defterleri, Defter Nr., 1098: 159). 1115/ 1703-04 tarihinde Amid'de Gazi Ali Paşa Medresesi Vakfı'ndan almak üzere günlük 4 akçe ile bevvab olan Osman geride bir evlat bırakmadan vefat etmesi dolayısıyla medresenin bevvab görevi boş kalmıştır. Bundan ötürü bevvablık görevi 4 akçe ve Kadı Mollazade Seyyid Mehmed Said arzıyla Mustafa'ya tevcih edilmiştir (VGMA, Hurufat Defteri, Defter Nr., 1058: 14).

1170/1757 tarihinde Amid'in Dilaver Paşa Darülhadisi'nin ve medresesinin vakfında bir bevvab ihtiyacı olduğu belirtilmiştir. Hacı Hasan Halife'nin görevini her açıdan hakkıyla yerine getireceği, bundan ötürü vakfın köy ve mezarlarının hasılatından tayin olunmak üzere kendisine bevvablık görevi için 12 akçe verilmesi kararlaştırılmıştır (VGMA, Hurufat Defterleri, Defter Nr., 1056: 34). 1172/1759 tarihli başka bir kayıta Amid'de Zinciriye Medresesi Vakfı'nın mütevellisi Seyyid Ebubekir'in arzıyla günlük 10 akçe ile bevvablık görevi Seyyid Ahmed'e tevdi edilmiş ve bevvablık ücreti de vakfın mahsulatından ödenmiştir (VGMA, Hurufat Defterleri, Defter Nr., 1056: 47).

Yukarıda ifade edildiği üzere yüzyıllık süre içerisinde medreselerde görev yapan görevlilerin ücretlerinde pek bir farklılık yoktur. Bu çerçevede bazı medreselerde bevvablık vazifesi için 4 akçe ödenmiştir. Örneğin, Osman Halife'ye bevvablık vazifesi için Ali Paşa Medresesi Vakfı'ndan 4 akçe ücret ödenmesine dair beratı yenilenmiştir (VGMA, Hurufat Defterleri, Defter Nr., 1056: 60). Belgelerden yapılan taramalar sonucunda bevvablık vazifesi için 4 akçe ile 8 akçe arasında bir ücret ödendiği görülmektedir. Bevvablık görev ücretinin yüzyıllık süre diliminde enflasyona bağlı olarak artan bir ücret olduğunu söylemek mümkün değildir. Çünkü 18. yüzyılın başlangıcında bu görev için günlük 4 akçe ödendiği gibi 18. yüzyılın ikinci yarısında da günlük 4 akçe ödendiği anlaşılmaktadır.

Arapça yayıcı ve döşeyici anlamlarına gelen ferraş, cami, mescit, imaret gibi kurumların temizliğini yapan ve halı, kilim ve hasır mefruşatını yapan kişilere verilen isimdir (Pakalın, 1993: 608). Bir arşiv kaydında Amid'in Cami-i Kebir Medresesi'nde ferraş ve çerağdar lazım olduğuna dair kayıt yer almaktadır (VGMA, Hurufat Defterleri, Defter Nr., 1056: 5). 1172/1758 tarihli başka

bir kayıttta Abdullah Halife'ye Dilaveriye Medresesi'nde günlük 8 akçe vazifesiyle ferraşlık görevi tevcih edilerek eski beratı yenilenmiştir (VGMA, Hurufat Defterleri, Defter Nr., 1056: 47).

Osmanlı medreselerine görevli olan kişilere bakıldığında medrese vakfının bünyesinde meremmetçi yani tamircilerin de olduğu görülmektedir. 1166/1753 tarihli kayıttta Amid'in Zinciriye Medresesi'nde 5 akçe ile tamirci olan bir kişi beratı olduğu halde mütevellî tarafından çalıştırılmadığı ve mütevellînin kendisine haksızlık ettiğini iddia ederek şikâyetle bulunmuştur. Bundan ötürü mütevellînin verilen emre uyması ve beratı olan meremmetçiye haksızlık yapılmaması belirtilmiştir (Diyarbakır Ahkâm Defterleri, Defter Nr., 1, 2016: 1078/637). Mütevellînin engellemelerindeki nedenin kişisel mesele, yakınlarını istihdam etme ve bu görev için ayrılan paranın zimmete geçirme gibi nedenlerden kaynaklanıp kaynaklanmadığı ile ilgili herhangi bir açıklama bulunmamaktadır.

Medreselerde çalışan görevlilerden olan sarayidar, cami ve medreselerin dahili ve harici hücrelerinin yüzeylerini koruyan, yerleri muhafaza ederek kar, yağmur temizlemenin yanı sıra bir konağın çeşitli hizmetlerini , yemek ve sofraya hizmetini yerine getiren kişiler için kullanılan bir terimdir (Şemseddin Sami, 2004: 714.; Kaya, 2021: 104). 1154/1741 tarihinde Diyarbakır'daki Mesudiye Medresesi sarayidarı olan Dona oğlu Sergis'in ölümüyle yerine Sergis'in oğlu Haço atanmıştır. Sarayidar Sergis'in kaç akçe ile atandığına dair herhangi bir bilgi verilmemiştir. Bu kayıttan hareketle Amid'de bulunan zimmilerin de medreselerde hizmetli olarak çalıştığı anlaşılmaktadır (Diyarbakır Şer'iyye Sicilleri, Defter Nr., 3746 (352), 2017: 227/289).

Sonuç

Araştırmada vurgulandığı üzere 18. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde ilim hayatının en temel unsuru olan medreselerle ilgili arşiv kayıtlar yer almaktadır. Diyarbakır'da kadim bir geçmişe sahip olan medreselerin kayıtları aracılığıyla bazı veriler elde edilmiştir. Bu belgelerin büyük çoğunluğunu medrese atamalarının finans kaynağı olan cami ve medrese vakıflarına ait kaynaklar oluşturmuştur. Çünkü medreselerde yapılan atamaların ücretleri cami ve medrese vakıflarından sağlanmıştır. Bu bağlamda birçok cami ve medresenin bir vakfı olduğu söylenebilir. Vakıflara tahsis edilen menkul ve gayrimenkuller sayesinde Amid'de faaliyet gösteren medreselerde ders veren müderris ve müderrisin yanı sıra medresenin idaresinden sorumlu olan mütevellî ve nazır gibi kişilerin ücretleri bu vakıflardan karşılanmıştır. Medreselerde görevli olan idareci ve hizmetli olanların ücretleri de yine bu vakıf gelirlerinden tahsil edilmiştir. Böylelikle devlet tımar sisteminde olduğu gibi herhangi bir masraf yapmadan vakıflar sayesinde ilmi faaliyetleri gerçekleştirerek bu dini ve eğitim kurumlarında istihdamı sağlamıştır.

Amid medreselerinde çalışan idareciler ve hizmetliler ile ilgili kayıtlar da mevcuttur. Vakıf idarecileri arasında en fazla ücreti mütevellî aldığını söyleyebiliriz. Bunun yanı sıra nazır, cabi, vekilharç gibi idarecileri de belirtmek lazım. Ferraş (temizlikçi), bevvaab (kapıcı), sarayidar, meremetçi (tamirci) ve habbaz (ekmekçi) gibi hizmetlilerin atama kayıtları da yer almaktadır. Hizmetlerinin ücretleri görevlerine bağlı olarak değişmekle birlikte görevliler genellikle 2-12 akçe arasında bir ücret almaktaydılar. Bu tür atamalarda da müderris atamalarında olduğu gibi kendi isteği ile görev bırakması ve ölüm gibi olaylardan dolayı yeni atamalar gerçekleşmekteydi. Amid medreselerinde Müslümanlar hizmetli grubunda yer aldıkları gibi gayrimüslimlerden olan kişiler de buralarda görev yapmaktaydı.

18. yüzyılda Diyarbakır'ın Amid merkez sancağındaki medreselerin dereceleri, medreselerde görev yapan müderrislerin ücretleri, idari birimde yer alan görevliler ve medreseler işlerini yapan

hizmetliler ile ilgili bazı kayıtlara rastlamak mümkündür. Arşiv belgelerinin farklı fonlarında bulunan belgelerin tespit edilmesiyle birlikte Amid'de bulunan medreseler ve bu medreselerde yapılan müderris atamalarına kısmi bazı bilgiler ortaya çıkarılmıştır. Müderris ücretleri medreselerin derecelerine göre 10 ile 100 akçe arasında değiştiği görülmektedir. Müderrislerin atamaları müderrisin kendi isteği ile görevi bırakma, babasının vefatından sonra görevi devralma ve görevinin yenilenmesi şeklinde gerçekleşmekteydi. 18. yüzyılda Osmanlı medreselerinde normal müderrislik görevinden farklı olan nısf müderrislik Amid medreselerinin atama kayıtları arasında bulunmaktaydı. Medresede iki kişinin paylaştığı müderrislik görevi uygulamasının nedeni 18. yüzyılda müderris sayılarındaki artıştan ve sosyoekonomik nedenlerden kaynaklandığı söylenebilir.

Amid'de bulunan medreselerin derecelerine bakıldığında medreselerin dereceleri Tetimme olarak ifade edilebilecek Musıla-i Sahn (Sahna giriş) ile Darülhadis arasında olduğunu söyleyebiliriz. Amidde bulunan medreseler Tetimme medreseleri olan Musıla-ı Sahn ile en yüksek medrese olan Süleymaniye gibi medrese dereceleri ile ilgili bazı belgelere rastlanmaktadır. Bu medreselerde 20-100 akçe arasında bir ücret aldıkları söylenebilir. Müderris atamalarını incelediğimizde müderrislerin sık sık medrese payelerinin artırılması için dilekçe verdikleri görülmektedir. Müderrislerin verdikleri arzuhallerinin de şeyhülislamın da onay vermesi ile birlikte genellikle olumlu neticelendiği anlaşılmaktadır.

KAYNAKÇA

Birincil Kaynakları

BOA, AE. SMST., 189/14887; SAMD III., 176/17090.; SMHD I, 19/1117.; SMST III., 4/242.

BOA, C. MF., 179/8915, 73/3646, 53/2611, 112/5582.

BOA, İ.E. TCT., 23/2462.

BOA, İE. EV., 73/7823.

VGMA, Defter Nr. 52-1.; 261.

VGMA, Hurufat Defterleri, Defter Nr., 534, 1056, 1071, 1083, 1098.

Divan-ı hümayun sicilleri Diyarbakir ahkâm defterleri. (2016). (Ed. İzgöer, A. Z.) Haz. Yaşar Zorlu-M. Yahya Okutan-vd. (C. 1). Diyarbakır: Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.

Divan-ı hümayun sicilleri Diyarbakir ahkâm defterleri. (2016). (Ed. İzgöer, A. Z.). Haz. Yaşar Zorlu-M. Yahya Okutan-vd. (C. 2). Diyarbakır: Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.

Divan-ı hümayun sicilleri Diyarbakir ahkâm defterleri (2018). (Ed. İzgöer, A. Z.). Haz. Yaşar Zorlu-M. Yahya Okutan-vd. (C. 3). Diyarbakır: Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.

Diyarbakir şer'iyeye sicilleri Amid mahkemesi. (2013). Defter Nr., 3712 (313). (Ed. İzgöer, A. Z.). Haz. Mehmet Yahya Okutan ve d., (C. 2). Diyarbakır: Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.

Diyarbakir şer'iyeye sicilleri Amid mahkemesi. (2014). Defter Nr., 3754 (360). (Ed. İzgöer, A. Z.). Haz. Mehmet Yahya Okutan ve d., (C. 3). Diyarbakır: Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.

- Diyarbakir şer'iyeye sicilleri Amid mahkemesi.* (2015). Defter Nr., 3749 (355). (Ed. İzgöer, A. Z.). Haz. Mehmet Yahya Okutan ve d., (C. 7). Diyarbakır: Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Diyarbakir şer'iyeye sicilleri Amid mahkemesi.* (2017). Defter Nr., 3746 (313). (Ed. İzgöer, A. Z.) Haz. Mehmet Yahya Okutan ve d., (C. 9). Diyarbakır: Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Ekinci, R. (2014). *Uşâkîzâde Hasîb, Uşâkîzâde Hasîb'in zeyl-i şakâ'ik'i (İnceleme-Metin-Dizin)*. [Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü].
- Evliya Celebi. (2016). *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi seyahatnamesi.* (C. 1-2). Haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, (2. Baskı) İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Araştırma Kaynakları

- Acar, A. (2008). "Diyarbakır medreseleri ve Osmanlı eğitim sistemi içerisindeki yerleri", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır: Diyarbakır in the Ottoman era.* (Ed. Bahaeddin Yediyıldız-Kerstin Tomenendal). (C. I). Ankara: Pozitif Matbaacılık.
- Adıvar, A. (1982). *Osmanlı Türklerinde ilim.* (4. Baskı). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Baltacı, C. (2021). *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı medreseleri. -I-.* (3. Baskı). İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Beyazıt, Y. (2014). *Osmanlı ilmiyye mesleğinde istihdam (XVI. yüzyıl).* Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Berki, A. H. (1966). *Vakfa dair yazılan eserlerle vakfiye ve benzeri vesikalarda geçen istilâh ve tabirler.* Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Neşriyatı.
- Beysanoğlu, Ş. (1987). *Anıtları ve kitâbeleri ile Diyarbakır tarihi.* (C. I). Ankara: Neyir Matbaası.
- Bizbirlik, A. (2002). *16. Yüzyılın ortalarında Diyarbakır beylerbeyliğinde vakıflar.* Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Gabriel, A. (2014). *Şark-i Türkiye'de arkeolojik geziler.* (Çev. İdil Çetin). Ankara: Diyarbakır Tanıtım Kültür ve Yardımlaşma Vakfı Yayını.
- Göyünc, N. (1994). "Diyarbakır, DİA, (C. 9). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. 464-469.
- Gümüş, E. (2024). *18. yüzyılın ilk yarısında Amid kazası,* [Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü].
- İpşirli, M. (1994). "Duâgû", *DİA.* (C. 9). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları: 541-542.
- İpşirli, M. (2003). "Medrese: Osmanlı dönemi", *DİA,* (C. 28). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları: 388-400
- İzgi, C. (2021). *Osmanlı medreselerinde ilim riyâzî ve tabîî ilimler.* (2. Baskı). İstanbul: Küre Yayınları.
- Kaya, H. (2021). *Osmanlı devletinde bir Nakşibendi şeyhi Aziz Mahmud Urmevi,* İstanbul: Kitabevi.
- Konyar, B. (1936). *Diyarbakır il yıllığı III.* Diyarbakır: Diyarbakır Vilayeti Umumi Meclisi Neşriyatı.
- Lekesiz, M. H. (1987). *Osmanlı ilmi zihniyetinde değişme (Teşekkül-gelişme-çözülme XV-XVII. Yüzyıllar).* [Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü].
- Melek, A.-Demir, A. (2014). *Dini değerleriyle Diyarbakır: Peygamber makam ve kebirleri-sahabe türbe ve kabirleri-tarihi cami ve mescitler-medreseler-türbeler-havoralar-kilisler.;*

<http://cumhuriyet.academia.edu/AbdullahDemir>
https://www.academia.edu/5872971/Dini_Degerleriyle_Diyarbakir_Historic_and_Religious_Places_in_Diyarbakir_E-Kitap.

- Özaydın, A. (2007). "Nizamiye medreseleri", *DİA*, (C. 33). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları: 188-191.
- Özcan, A. (1982). "Fatih'in teşkilat kanunnamesi ve nizam-ı âlem için kardeş katli meselesi". *İstanbul üniversitesi edebiyat fakültesi dergisi*. 33 (Mart 1980-81): 7-56.
- Pakalın, M. Z. (1993). *Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü*. (C. I). İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Şemseddin Sami. (2004). *Kâmûs-ı Türkî*. (13. Baskı). İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Unan, F. (1998). Osmanlı ilmiye tarikinde "Paye"li tayinler yahut devlette kazanç kapısı, *Bellekten*. 62/233: 41-64.
- Uzunçarşılı, İ. H. (2014). *Osmanlı devletinin ilmiye teşkilatı*. (4. Baskı) Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Yakuboğlu, K. (2006). *Osmanlı medrese eğitimi ve felsefesi*. İstanbul: Gökkube Yayınları.
- Yancı, H. (2017). 18. *Yüzyılda Osmanlı devletinde medrese teşkilatı*. [Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü].
- Yıldız, İ. (2019). "Diyarbakır Zinciriyeye medresesi üzerine bazı düşünceler", *Uluslararası XIX. Ortaçağ ve Türk dönemi kazaları ve sanat tarihi araştırmaları sempozyumu 21-24 Ekim 2015 bildiriler*. (C. II). Haz. Ceren Ünal-Cengiz Gürbıyık. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Yınanç, M. H. (1998). "Diyarbakır", *İA*. (C. III). İstanbul: